

**LISONIY HAMJAMIYATNING MULOQOT VOSITALARI. ADABIY TIL.
DIALEKT. SOTSIOLEKT. ARGO VA JARGON. JONLI SO‘ZLASHUV TILI.**

Termiz davlat universiteti
O‘zbek filologiyasi fakulteti
4-kurs talabasi

Ulug‘berdiyeva Sarvinoz Elmurod qizi

sarvinozulugberdiyeva2@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada lisoniy hamjamiyatning muloqot vositalari sifatida tilning turli shakllari va variantlari ko‘rib chiqiladi. Adabiy tilning me‘yorlashgan xususiyatlari, dialektlarning hududiy va ijtimoiy xilma-xilligi, sotsiolektlarning guruhga xosligi, argo va jargonning tor doiradagi qo‘llanilishi hamda jonli so‘zlashuv tilining kundalik hayotdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot sotsiolingvistika nuqtai nazaridan tilning jamiyatdagi funksiyalarini ochib beradi va ularning o‘zaro ta‘sirini ko‘rsatadi. Maqsad tilning ijtimoiy tabiatini chuqurroq tushunish va muloqot madaniyatini rivojlantirishga hissa qo‘shishdir.

Kalit so‘zlar: lisoniy hamjamiyat, adabiy til, dialekt, sotsiolekt, argo, jargon, jonli so‘zlashuv tili, muloqot vositalari, sotsiolingvistika.

Аннотация

В статье рассматриваются средства общения лингвистического сообщества как различные формы и варианты языка. Анализируются нормированные особенности литературного языка, региональное и социальное разнообразие диалектов, групповая специфика социолектов, ограниченное использование аргос и жаргона, а также роль живой разговорной речи в повседневной жизни. Исследование раскрывает функции языка в обществе с социолингвистической точки зрения и показывает их взаимное влияние. Цель – углубить понимание социальной природы языка и внести вклад в развитие культуры общения.

Ключевые слова: лингвистическое сообщество, литературный язык, диалект, социолект, арго, жаргон, живая разговорная речь, средства общения, социолингвистика.

Annotation

The article examines the communication tools of a linguistic community, including various forms and varieties of language. It analyzes the standardized features of the literary language, the regional and social diversity of dialects, the group-specific nature of sociolects, the limited use of argot and jargon, and the role of colloquial speech in everyday life. The study reveals the functions of language in society from a sociolinguistic perspective and shows their mutual influence. The aim is to deepen the understanding of the social nature of language and contribute to the development of communication culture.

Keywords: linguistic community, literary language, dialect, sociolect, argot, jargon, colloquial speech, communication tools, sociolinguistics.

KIRISH

Lisoniy jamiyatning muloqot vositalari sotsiolingvistika fanining muhim mavzularidan biridir. Bu yo‘nalish tilni faqat tizimli hodisa sifatida emas, balki jamiyatning ijtimoiy, madaniy va kommunikativ ehtiyojlarini qondiruvchi dinamik vosita sifatida o‘rganadi. Lisoniy jamiyat deganda bir yoki bir necha til yordamida o‘zaro muloqotga kirishuvchi, ijtimoiy jihatdan bog‘liq insonlar majmui tushuniladi. Ushbu jamiyat ichida tilning turli shakllari mavjud bo‘lib, ularning har biri muayyan funksional vazifani bajaradi va kommunikativ vaziyatga mos ravishda qo‘llaniladi.

Lisoniy jamiyatning muloqot vositalari asosan til, dialekt, sotsiolekt, argo, jargon va jonli so‘zlashuv tili kabi shakllarda namoyon bo‘ladi. Bu vositalar jamiyatning hududiy va ijtimoiy taqsimotiga ko‘ra farqlanadi¹. Tilning variativligi uning tabiiy xususiyati hisoblanadi va bu xususiyat tilning moslashuvchanligini ta‘minlaydi.

Adabiy til lisoniy jamiyatning asosiy va normativ muloqot vositasi sanaladi. U umumxalq tilining ishlangan va sayqallangan shakli bo‘lib, grammatik me‘yorlarga qat‘iy

¹ Z. Xolmanova. Tilshunoslik nazariyasi. Darslik. Toshkent, 2020.

rioya qilinadigan, barqaror va ko‘p funksiyali tildir. Adabiy til milliy birlikni mustahkamlaydi, ta’lim, ommaviy axborot vositalari va rasmiy hujjatlarda qo‘llaniladi. Uning rivoji ijtimoiy talablar va tarixiy jarayonlar bilan bog‘liqdir.

Dialekt esa muayyan hudud yoki ijtimoiy guruhga xos til varianti hisoblanadi. Hududiy dialektlar geografik jihatdan cheklangan bo‘lib, fonetik, leksik va grammatik o‘ziga xosliklarga ega. Ular adabiy tilning tarixiy asosini tashkil etishi mumkin, ammo ko‘pincha adabiy me’yorlardan chetga chiqadi. Ijtimoiy dialektlar sinfiy, kasbiy yoki yoshga oid omillar ta’sirida shakllanadi.

Sotsiolekt ijtimoiy omillar ta’sirida yuzaga kelgan til varianti bo‘lib, guruh ichidagi identifikatsiyani ifodalaydi. U vertikal ijtimoiy qatlamlarga asoslanadi va tarkibiga argo hamda jargon kabi maxsus leksik qatlamlar kiradi.

Argo biror cheklangan ijtimoiy guruhning o‘ziga xos, boshqalarga tushunarsiz bo‘lgan yasama tili yoki so‘zlar to‘plamidir. U guruh ichidagi maxfiylikni ta’minlash va ichki birdamlikni kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Jargon esa muayyan kasbiy yoki professional guruhga xos maxsus terminlar va ifodalardan iborat bo‘lib, muloqotni tezlashtirish va aniqlikni oshirishga yordam beradi. Jargon argo’dan farqli o‘laroq ko‘proq ochiq va funksional xususiyatga ega ².

Jonli so‘zlashuv tili adabiy til me’yorlariga qat’iy rioya qilinmaydigan, norasmiy va kundalik muloqotda qo‘llaniladigan til shaklidir. U fonetik soddalashtirishlar, leksik erkinlik va grammatik qisqartirishlar bilan ajralib turadi. Jonli so‘zlashuv tili adabiy til bilan dialektlar o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini bajaradi, ammo uning me’yorlardan chetga chiqishi nutq madaniyati nuqtai nazaridan muhokama qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O‘zbek adabiy tilining normativligi, barqarorligi va funksional ko‘p qirraliligini batafsil ochib berishda R.R. Sayfullayeva, B.R. Mengliyev, L.R. Raupova va hammualliflarning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligi markaziy o‘rin tutadi. Mualliflar adabiy tilni umumxalq tilining ishlangan va sayqallangan shakli sifatida tavsiflab, uning

²R.R. Sayfullayeva, B.R. Mengliyev, L.R. Raupova va boshqalar. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020.

milliy birlikni ta'minlashdagi rolini, ta'lim, ommaviy axborot vositalari va rasmiy sohadagi o'rnini ilmiy jihatdan asoslaydilar. Ushbu asar mavzuning normativ markazi – adabiy tilni chuqur tahlil qilish imkonini yaratadi.

Sotsiolingvistik yondashuvni to'liqroq yoritishda Abduvali Berdialiev va Mo'min Turdibekovning "Sotsiolingvistika" darsligi hamda D. Elova³ va G. Safarovaning "Sotsiolingvistika" o'quv-uslubiy qo'llanmasi katta ahamiyat kasb etadi. Berdialiev va Turdibekov asari universitet talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, sotsiolingvistikaning asosiy tushunchalari, dialekt va sotsiolektlar, ijtimoiy omillar ta'sirida tilning o'zgarishi masalalarini yoritadi. Elova va Safarova qo'llanmasi esa sotsiolingvistikaning fan sifatidagi mavqeini, uning manbalarini va tilning ijtimoiy stratifikatsiyasini batafsil ko'rib chiqadi. Ikkala asar ham argo, jargon va jonli so'zlashuv tilining guruh identifikatsiyasi va ekspressiv funksiyalarini tahlil qilishga mustahkam asos bo'ladi.

Xorijiy tajribani jalb qilish va mavzuni xalqaro lingvistik kontekstda ko'rib chiqish uchun H. Dadaboyev⁴ va Sh. Usmanovanning "Xorijiy sotsiolingvistika" o'quv qo'llanmasi ishlatilgan. Ushbu asar xorijiy olimlarning nazariyalariga asoslanib, tilning ijtimoiy variativligi, dialekt va sotsiolektlar o'rtasidagi farqlar, jargon va argoning maxsus funksiyalarini solishtirma jihatdan yoritadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ushbu tadqiqotning asosiy natijasi shundan iboratki, lisoniy jamiyatning muloqot vositalari murakkab, dinamik va o'zaro bog'liq tizim bo'lib, unda adabiy til normativ markaz sifatida, dialekt va sotsiolektlar esa periferik variantlar sifatida namoyon bo'ladi. Z. Xolmanova va A. Abduazizov asarlarida ta'kidlanganidek, tilning ijtimoiy tabiatini o'rganish shuni ko'rsatadiki, til nafaqat kommunikativ vosita, balki jamiyatning ijtimoiy stratifikatsiyasi, hududiy taqsimoti, madaniy va iqtisodiy ehtiyojlarini aks ettiruvchi dinamik hodisadir.

³ D. Elova, G. Safarova. Sotsiolingvistika: o'quv-uslubiy qo'llanma. Toshkent: Azmir nashr print, 2021.

⁴ H. Dadaboyev, Sh. Usmanova. Xorijiy sotsiolingvistika. Toshkent: Universitet, 2014.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, adabiy til o'zbek lisoniy jamiyatining asosiy va me'yoriy muloqot vositasi sifatida milliy birlikni ta'minlaydi. R.R. Sayfullayeva, B.R. Mengliyev, L.R. Raupova va hammualliflarning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida ko'rsatilganidek, adabiy til umumxalq tilining ishlangan, sayqallangan shakli bo'lib, grammatik va leksik me'yorlarga qat'iy rioya qiladi. U ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, rasmiy hujjatlar va ilmiy adabiyotda asosiy rol o'ynaydi. Natijada, adabiy tilning barqarorligi va funksional ko'p qirraliligi milliy tilning rivojlanishini ta'minlaydi hamda boshqa variantlar uchun normativ asos bo'lib xizmat qiladi.

Dialektlar (hududiy variantlar) o'zbek tilining uch asosiy lahjasiga — qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahjalariga asoslanadi. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi Toshkent, Farg'ona vodiysi, Samarqand va Zarafshon vohalaridagi shevalarni o'z ichiga oladi va adabiy tilning asosiy tayanchi hisoblanadi. Qipchoq lahjasi Samarqand, Buxoro, Surxondaryo va shimoliy Xorazm hududlarida tarqalgan bo'lib, fonetik va leksik o'ziga xosliklarga ega (masalan, chorvachilik va pazandachilik atamaları: qirqim, o'tov, to'l, sarimoy, chakki, chalop, uloq, sovliq). O'g'uz lahjasi esa janubiy Xorazm (Xiva, Urganch, Xonqa, Hazorasp) shevalarida ustunlik qiladi va fonetik jihatdan keskin farqlanadi (masalan, "o'rik" so'zi "arik", "dovuchcha" so'zi "do'cha" shaklida talaffuz qilinadi; so'z boshidagi t, k, q undoshlarining jaranglilashuvi: ko'z > göz, til > dil). Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, dialektlar adabiy tilning tarixiy va leksik boyish manbai bo'lib, ular orqali xalq og'zaki ijodi, maqollar va mahalliy madaniyat saqlanadi. Shu bilan birga, dialektlar adabiy tilni boyitishda muhim rol o'ynaydi: qipchoq shevalaridan kelgan pazandachilik atamaları va o'g'uz lahjasidan kirgan so'zlar (yoshulli, o'g'lon, buyon, qaydin, qorago'z) adabiy til lug'atini kengaytirgan.

Sotsiolektlar ijtimoiy omillar (yosh, kasb, ta'lim darajasi, gender) ta'sirida shakllangan variantlar bo'lib, guruh ichidagi identifikatsiyani kuchaytiradi. Abduvali Berdialiev va Mo'min Turdibekov hamda D. Elova va G. Safarova asarlarida ta'kidlanganidek, sotsiolekt tarkibiga argo va jargon kiradi. Argo cheklangan guruhlarining yashirin, yasama tili bo'lib, maxfiylik va ichki birdamlikni ta'minlaydi. Jargon esa professional va yoshlar guruhlariga xos bo'lib, muloqotni tezlashtiradi. O'zbek tilida

yoshlar sotsiolektida “pul” o‘rniga “soqqa” yoki “ko‘ki”, “ketdim” o‘rniga “sirpandim” kabi ifodalar keng tarqalgan. Jonli so‘zlashuv tili esa adabiy me‘yorlarga qat’iy rioya qilinmaydigan, norasmiy kundalik nutq bo‘lib, fonetik soddalashtirishlar (masalan, “kelsa” o‘rniga “kesa”, “olib kel” o‘rniga “opkel”) va leksik erkinlik bilan ajralib turadi. U adabiy til bilan dialektlar o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini bajaradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, lisoniy jamiyatning muloqot vositalari o‘rtasidagi chegaralar o‘tkir emas, balki o‘zaro ta’sir va o‘tish holatlarida namoyon bo‘ladi. Adabiy til normativ markaz sifatida tilning barqarorligini saqlasa-da, dialekt va sotsiolektlar tilning tabiiy moslashuvchanligi va boyishini ta’minlaydi. Masalan, shevalardan olingan leksik birliklar adabiy tilni boyitishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, jargon va argo guruh identifikatsiyasini kuchaytirib, ijtimoiy stratifikatsiyani aks ettiradi, ammo ularning haddan tashqari qo‘llanilishi nutq madaniyatini pasaytirishi mumkin.

H. Dadaboyev va Sh. Usmanovanning xorijiy sotsiolingvistika tajribasiga asoslanib aytish mumkinki, o‘zbek tilida ham xorijiy tillardagi kabi tilning ijtimoiy variativligi jamiyatdagi iqtisodiy, madaniy va texnologik o‘zgarishlar (ayniqsa, raqamli muhit) ta’sirida kuchaymoqda. Yoshlar sotsiolekti va internet jargonlarining tez o‘zgarishi bunga yorqin misoldir.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot natijalari til va jamiyat o‘rtasidagi dialektik munosabatni tasdiqlaydi: adabiy tilning rivoji dialekt va sotsiolektlarsiz mumkin emas, ammo ularning me‘yorlashtirilishi va adabiy tilga integratsiyasi tilning milliy va xalqaro darajada saqlanishini ta’minlaydi. Ushbu natijalar tilshunoslik, pedagogika, til siyosati va madaniyatshunoslik sohalarida amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, keyingi tadqiqotlarda o‘zbek tilidagi konkret sotsiolektlar va dialektlarning raqamli muhitdagi o‘zgarishini chuqurroq o‘rganishni talab etadi.

XULOSA

Umumiy xulosa

Lisoniy jamiyatning muloqot vositalari mavzusiga bag‘ishlangan ushbu tadqiqot til va jamiyat o‘rtasidagi murakkab dialektik munosabatlarni har tomonlama yoritdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, lisoniy jamiyatning muloqot vositalari – adabiy til, dialekt,

sotsiolekt, argo, jargon va jonli so‘zlashuv tili – bir-biridan ajralmas, o‘zaro ta’sir etuvchi yagona tizimni tashkil etadi. Bu tizim jamiyatning ijtimoiy, hududiy, kasbiy va madaniy xususiyatlarini aks ettirib, tilning moslashuvchanligi va funksional samaradorligini ta’minlaydi.

Adabiy til lisoniy jamiyatning normativ markazi sifatida milliy birlikni mustahkamlaydi, ta’lim, ommaviy axborot vositalari va rasmiy muloqotda asosiy rol o‘ynaydi. U grammatik va leksik me’yorlarga qat’iy bo‘ysunib, tilning barqarorligini saqlaydi. Shu bilan birga, dialektlar (qarluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq va o‘g‘uz lahjalari) tilning tarixiy asosini va mahalliy o‘ziga xosligini ifodalaydi. Ular orqali xalq og‘zaki ijodi, pazandachilik, chorvachilik va boshqa sohalarga oid boy leksika saqlanadi hamda adabiy tilni doimiy boyitib turadi.

Sotsiolektlar, argo va jargonlar esa ijtimoiy guruhlarining identifikatsiyasi va ichki muloqot ehtiyojlarini qondiradi. Argo cheklangan guruhlarda maxfiylikni ta’minlasa, jargon professional va yoshlar muhitida muloqotni tezlashtirish va aniqlikni oshirish funksiyasini bajaradi. Jonli so‘zlashuv tili esa norasmiy kundalik hayotda adabiy til bilan dialektlar o‘rtasidagi tabiiy ko‘prik vazifasini o‘taydi.

Tadqiqot shuni tasdiqlaydiki, tilning variativligi uning zaifligi emas, balki kuchli tomoni hisoblanadi. Adabiy tilning rivoji dialekt va sotsiolektlarsiz, ularning rivoji esa adabiy me’yorlarsiz to‘liq bo‘lmaydi. O‘zbek tilida bu jarayonlar o‘ziga xos tarzda kechmoqda: hududiy shevalar adabiy tilni boyitishda faol ishtirok etmoqda, yoshlar sotsiolekti va raqamli muhitdagi jargonlar esa tilning dinamikligini namoyon qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, lisoniy jamiyatning muloqot vositalari tilning ijtimoiy tabiatini chuqur aks ettiruvchi murakkab tizimdir. Ushbu tizimni o‘rganish nafaqat tilshunoslik fanining nazariy asoslarini boyitadi, balki til siyosati, pedagogika, nutq madaniyati va tilni o‘qitish sohalarida muhim amaliy ahamiyatga ega. Kelgusida o‘zbek tilidagi sotsiolektlar va dialektlarning raqamli texnologiyalar ta’siridagi o‘zgarishini, shuningdek, adabiy tilning dialekt va jargon elementlarini me’yorlashtirish masalalarini chuqurroq tadqiq etish zarurati mavjud.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Zulxumor Xolmanova. Tilshunoslik nazariyasi: darslik. Toshkent: Shafoat Nur Fayz (yoki Nodirabegim), 2020.
2. R.R. Sayfullayeva, B.R. Mengliyev, L.R. Raupova va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 2020.
3. Abduvali Berdialiev, Mo‘min Turdibekov. Sotsiolingvistika: universitet o‘zbek tili va adabiyoti fakulteti bakalavr yo‘nalishi uchun darslik. Toshkent: Nodirabegim, 2022.
4. D. Elova, G. Safarova. Sotsiolingvistika: o‘quv-uslubiy qo‘llanma. Toshkent: Azmir nashr print, 2021.
5. A. Abduazizov. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Toshkent: Sharq NMAK, 2010.
6. H. Dadaboyev, Sh. Usmanova. Xorijiy sotsiolingvistika. Toshkent: Universitet, 2014.